

Участь споживчої кооперації в продовольчому забезпеченні населення Поділля на початку 30-х років ХХ ст.

Розглядається участь споживчої кооперації в розподілі продовольчих ресурсів та аналізуються проблеми щодо організації громадського харчування населення Поділля на початку 30-х років ХХ ст.

Ключові слова: *Поділля, споживча кооперація, кооперативні господарства, закриті товарні розподільники, громадське харчування.*

Зі здобуттям незалежності України у вітчизняній науці відбулися значні зрушення в дослідженні історії української споживчої кооперації. Однак, нині не існує жодної фундаментальної наукової праці, яка б на основі комплексного дослідження архівних документів і опублікованих матеріалів визначала роль і місце кооперативних установ й організацій УСРР в реалізації планів більшовицької влади в 30-х рр. ХХ століття. Практично на початковій стадії знаходиться історіографія регіональних споживчих спілок та їх організацій, які в зазначеному історичному періоді змушені були виконувати волю більшовицької партії, несли значні фінансово-економічні навантаження й перебували під прискіпливим контролем влади. На жаль, крім монографії В. Подоляна і В. Рекрута «Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років ХХ століття» цієї проблеми в інших регіонах ніхто не торкався [1].

На думку дослідника В. Петренка, серед значної кількості подільських науковців і краєзнавців, які розкривають механізми і наслідки Голодомору 30-х рр. ХХ ст., виділяється низка доробок, зокрема, І. Шульги, С. Маркової, І. Рибак, А. Матвеева, В. Подоляна і В. Рекрута, С. Гальчака, О. Воронцова, В. Жезицького, П. Слободянюка і Ю. Телячого, О. Завальнюка, Г. Храпача, М. Дороша, А. Нагребецького, О. Рогового та ін. [2]. Авторам публікацій вдалося довести, що на початку 30-х років більшовицький режим не залишив надії на життя селянам, переважна більшість яких була приречена на загибель мученицькою голодною смертю.

Проте, в згаданих вище дослідженнях майже нічого не сказано про участь кооперативних установ і організацій в реалізації настанов керівництва ВКП(б). Тому, у статті, торкаючись лише частини діяльності споживчої кооперації Поділля у першій половині 30-х років, висвітлюється її участь у розподілі продовольчих ресурсів, а також розглядаються основні причини незадовільної організації громадського харчування населення.

Зазначимо, що на зламі 20–30-х рр. сталінське керівництво проголосило, що за рахунок організації системи громадського харчування всі трудящі маси будуть нагодовані у спеціальних закритих їдальнях. Директивними заходами передбачалося наприкінці 20-х років на кожному підприємстві й установі забезпечувати працюючих гарячими обідами за державними цінами. Так, у 1928–1929 рр. в системі споживчої кооперації УСРР діяли 553 їдальні (в т. ч. 166 на Донбасі), 473 буфети і чайни [3,арк.24]. Налагодження громадського харчування набуло політичної ваги й оголошувалася як одне з найважливіших партійних завдань. Так, заступник Наркомторгу УСРР І. Плис вже влітку 1930 р. вимагав розробити такі заходи, щоб першочергово забезпечити продуктами харчування основні категорії робітників, тобто підземних та гарячих цехів, й не допускати будь-яких перебоїв. Водночас, окружні торгвідділи Артемівська, Луганська, Сталіно, Криворіжжя й Дніпропетровська мали вжити невідкладних заходів для поліпшення громадського харчування вищезазначених категорій [4,арк.218]. Внаслідок виконання цих завдань до кінця 1930 р. кооператори України харчували окремі категорії громадян у 1796 їдальнях і 1016 буфетах, третина з яких діяла на Донбасі [3,арк.24]. Іншими словами, партійне керівництво країни зобов'язало споживчу кооперацію спрямувати наявні ресурси на забезпечення потреб контингенту, внесеного у особливий і список № 1. Інші категорії населення забезпечувалися за залишковим принципом.

Незадовільний стан харчування населення у 1931 р. та значне погіршення його на початку 1932 р. змусило ЦК КП(б)У офіційно визнати наявність такої проблеми і вдаватися до безпрецедентних заходів, тобто: «встановити жорстке обмеження витрат хліба на індивідуальне забезпечення та громадське харчування» [6,арк.25].

Таке рішення партійного керівництва прозвучало у постанові Політбюро ЦК КП(б)У «О хлебоснабжении» від 13 лютого 1932 р., котра була прийнята Москвою внаслідок явно незадовільного ходу хлібозаготівель і передбачала зменшення для України у I-му кварталі хлібних фондів на 22500 тонн. У постанові ЦК перший секретар С. Косіор вимагав від міських і районних партійних комітетів «повести рішучу боротьбу за виключення «мертвих душ» і фіктивних утриманців, встановивши на ділі найсуварішу відповідальність керівників кооперативних і регулюючих організацій за перевитрати продовольчих ресурсів (особливо хліба)» [6,арк.25].

З цією метою на усіх підприємствах влада вимагала до 1 березня привести штати у відповідність планових нормативів, а в подальшому постачання забезпечувати лише за штатним розписом, затвердженим відповідним господарським наркоматом.

У черговий раз Політбюро вдарило по споживчій кооперації, звинувачуючи її керівництво в недопустимо слабкій боротьбі з перевитратами хліба і вимагало: «ЦК зобов'язує ВУКС повести рішучу боротьбу з перевитратами хліба в системі робітничої кооперації, застосовуючи до організацій, які перевитратили хліб, санкції, передбачені угодами (стягуючи вартість у 10-кратному розмірі), а в потрібних випадках припинення видачі хліба» [6,арк.26]. Цією ж постановою були змінені норми індивідуального постачання (зменшені на 100 г для всіх категорій, крім контингенту особливого і списку № 1), знижені майже на 30 % хлібні фонди громадського харчування та введена окрема платня за хліб у закритих їдальнях [6,арк.27].

На нашу думку, підтвердженням людиноненависницької сутності і проявом відвертого антагонізму у політиці більшовицької партії слугує п. 9

постанови Політбюро ЦК КП(б)У «О хлебоснабжении» від 13 лютого 1932 р. Рішенням Політбюро пропонувалося визнати головним ворогом будь-яку людину з іншої категорії громадян, котра, вгамовуючи свою природну потребу, «незаконно» спожила шматок хліба, але зробила це начебто за рахунок гірників і робітників особливої групи. У документі читаємо: «Пропонуємо обласним і міським бюро первинних комітетів і фракцій ВУСПС провести роз'яснювальну роботу на підприємствах, зборах і в пресі, що основною причиною у часткових перебоях щодо хлібопостачання є величезна кількість фіктивних їдців, які незаконно користуються постачанням хліба за рахунок робітників особливої групи, особливо шахтарів, і що вся робітнича маса повинна вести нещадну боротьбу з розкрадачами хліба» [7,арк.27].

На наше переконання, у цих лиховісних вимогах більшовики підсилили рецидив насадженої партією елітарної зверхності частини робітничого класу, намагаючись викликати ворожнечу до інших трудових прошарків і тим загострити боротьбу за беззаперечне панування диктатури пролетаріату в країні.

Черговою спробою створити кращі умови для окремої категорії громадян стала постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію системи громадського харчування» від 17.05. 1932 року. Зокрема, передбачалося: «З метою концентрації уваги лінією громадського харчування на основних галузях промисловості України – метал, руда, машинобудівництво, організувати на базі Вукоопхарчу Всеукраїнське об'єднання трестів громадського харчування в складі 10 трестів» [8,арк.175]. Це означало виділення в системі Вукоопспілки окремої потужної структури для обслуговування у спеціальних закладах громадського харчування тільки тих, хто відносився до номенклатури списків «особливий і № 1». Водночас, новоствореним трестам гарантувалося забезпечення ресурсів для діяльності з державної системи постачання, а керівників трестів вводили до номенклатури ЦК. Всім іншим областям, котрі не потрапили до нової структури (всі аграрні регіони), постановою пропонувалося організувати обласні управління громадського харчування при облспоживспілках і рекомендувалося вирішувати питання продовольчого забезпечення «... шляхом розвитку самостійних заготівель і організації допоміжних підприємств (свинарників, кролівництва тощо)» [8,арк.175].

Без сумніву, у такий спосіб вище партійне керівництво ще більше поглибило кризу з харчуванням значної кількості громадян, котрі працювали на інших підприємствах і установах позапровідних галузей промисловості. Реорганізаційними заходами більшовиків ці робітники і службовці фактично відлучалися від забезпечення з державних ресурсів, що неодмінно відбилося на організації системи їхнього громадського харчування.

Вищезгадана постанова поклала на споживчу кооперацію УСРР величезну відповідальність, а з нею, чергові витрати для проведення реорганізаційних заходів. Згодом вона послужила предтечею до вилучення з активів Вукоопспілки значної кількості майна новостворених трестів і передачі їх у підпорядкування так званих «Орсів» – відділів робітничого постачання [9].

Слід зазначити, що в непромислових районах переважна більшість об'єктів харчування знаходилися в структурі споживчої кооперації, обслуговувалися частково за рахунок фондів державного постачання і, в основному, з ресурсів власних підсобних господарств. Із виникненням значних продовольчих проблем на початку 30-х років виділення фондової сировини для харчування було обмежене до мінімуму. Кооператорам пропонувалося поповнювати їх за рахунок децентралізованих закупівель із місцевих та власних ресурсів.

Зрозуміло, що в умовах безгрошів'я й наростаючого товарного голоду вільних коштів і відповідної сировинної бази споживча кооперація не мала. До того ж, згідно директиви постачальницьких органів, кооперативні установи мали право проводити децентралізовані заготівлі у закріплених районах лише після виконання державного плану. Тому, в умовах постійного недовиконання державних закупівель, це право кооперації залишалося не реалізованим.

За рішенням ЦК КП(б)У (24.02. 1932 р.) кооперативним спілкам передбачалося негайно організувати приміські господарства, метою яких повинно було стати виробництво м'яса, молока, овочів та іншої сільськогосподарської продукції. Для Вінницької облспоживспілки Наркомзем виділив 58 тис. га землі, з яких 51 тисяча мала використовуватися під кормову базу, а 7 тис. – під городину [5]. Без сумніву, це було непосильне завдання для споживчої кооперації України. Організація аграрного виробництва потребувала неабияких фінансових і матеріальних ресурсів, зокрема, посівного матеріалу, техніки та фахового забезпечення спеціалістами і робітниками. З прийняттям цієї постанови партійне керівництво, фактично, переклало на плечі споживчої кооперації покриття дефіциту державних резервів вкрай необхідних ресурсів і таким чином припинило постачання овочевої, молочної і м'ясної продукції для сільських районів (звичайно, крім номенклатури за особливими списками).

Водночас, надходження продукції з власних кооперативних господарств, зокрема, овочів, було спроможне покрити не більше 30–40 % до потреби [10,арк.142]. Так, у м. Вінниці діяло 72 їдальні, з них 12 обслуговували робітників, а інші харчували працівників різних структур влади, навчальних закладів та управлінських організацій і установ [11,арк.193]. У більшості робітничих їдалень були відсутні посуд, миючі засоби, панувала антисанітарія. Вкрай недостатньо задовільнялися потреби у м'ясі, жирах, крупах тощо. Звідси й якість обідів викликала масове незадоволення трудящих. Владні структури, користуючись матеріалами агентури ДПУ та перевірок органів робітничо–селянської інспекції (РСІ), були добре обізнані про незадовільний стан об'єктів громадського харчування й подекуди відверті прояви обурення трудящих мас. Зокрема, в одній із регулярних доповідних записок на адресу обкому партії керівництво ДПУ Вінницької області повідомляло: «Громадське харчування робітників Вінницької області знаходиться вкрай незадовільному стані. ... Постачання їдалень по лінії коопхарчу майже відсутнє. Так, наприклад: у м. Вінниці потреби в основних продуктах задовільняються коопхарчем: крупами – 7–10 %, жирами – 2–3 %. ... Як наслідок, їдальні змушені набувати основні продукти на базарах за рахунок зменшення калорійності обідів» [12,арк.143]. На нашу думку, така практика призводила не тільки до втрати якості харчування, а й до величезних збитків, котрі несли кооперативні їдальні. Так, у 1932–1933 рр. ринкові ціни на основні продукти харчування перевищували державні у 6–10 разів [13,арк.144]. Тому, при забороні змінювати вартість обідів, вся кон'юнктурна різниця у цінах лягала на господарські витрати кооперативних установ. При цьому, якщо у робітничих їдальнях можна було частково допустити зниження калорійності обідів, то у закладах харчування номенклатурних працівників, такі речі були неприпустимі.

Необхідно зазначити, що в умовах розгортання суцільного голоду потерпіли повного фіаско теоретичні розрахунки щодо покриття потреб у продовольчих ресурсах за рахунок децентралізованих заготівель. Широко розрекламовані заходи більшовицької влади щодо розгортання колгоспної торгівлі та розвитку позапланових закупівель, з цим відміна обмежень на зони

заготівель, встановлення конвенційних цін на сільгосппродукти і т. ін., ефективно не вплинули на стан продовольчого забезпечення населення. Навпаки, ще більше розбалансували систему державних заготівель і спонукали органи постачання до кардинальних змін щодо діючих умов проведення заготівельних кампаній. Так, постановою уповноваженого Комітету заготівель при Раді Праці і Оборони України від 8 вересня 1932 р. «Про поновлення централізованих заготівель с. г. продуктів навколо промислових центрів» скасовувалися усі прийняті раніше рішення щодо централізованих заготівель і відповідної цінової політики. Усім обласним комітетам із заготівель передбачалося «негайно поновити централізовані заготівлі с. г. продуктів по цим районам, поновити контракцію всіх с. г. продуктів, яка була відмінена нашими постановами». Також, постанова вимагала «...негайно анулювати конвенційні ціни... і запровадити тверді лімітні ціни» навколо промислових міст і в районах, які були включені до списків для централізованого постачання сільськогосподарської продукції [14,арк.147].

До того, за рознарядками Наркомату забезпечення, крім державних заготівель подолляни повинні були ще поставляти сільгосппродукцію для близько 466 тис. чоловік робітників і службовців Донбасу, які входили до контингенту 26 закритих робітничих кооперативів (ЗРК) та 7 міських споживчих товариств. Представники з Донбасу мали право у закріплених 11 районах області (переважно у районах сучасної Хмельницької обл.) проводити децентралізовані заготівлі будь-якої продукції, крім хлібопродуктів [15,арк. 90]. Якщо ж поррахувати разом з утриманнями (3 на одного працюючого), то обсяги заготовленої продукції забезпечували потреби близько 1,4 млн. громадян, тобто, цими ресурсами можна було б прогодувати понад третину населення Вінницької області.

Вилучення продовольства для виконання державних завдань, категорична заборона проводити децзакупівлі у прикордонних районах, а головне, катастрофічний фінансовий стан кооперативних організацій, зробили примарними для виконання всі позапланові заготівлі. Тому в реальних здобутках такий вид заготівель охоплював не більше 10 % до потреби. Характерним прикладом незадовільного стану споживчої кооперації області можуть стати матеріали обстеження діяльності Вінницького центрального робітничого кооперативу (ЦРК). За припущенням керманіча обласного відділення державного банку Я. Кривого, що якщо пайовики, які внесли аванси на придбання товарів, будуть вимагати повернення коштів або отримають товари, то всі заклади взагалі залишаться без товарів і Вінницький ЦРК «стане перед фактом не тільки повного згортання товарообігу, а також дискредитації рабiтничої кооперації в очах трудящих» [16, арк. 3]. Автор доповідної записки назвав основні причини банкрутства робкоопу, які, на думку керуючого, виникли: 1) через значні позапланові витрати при здійсненні товарообороту [відпуск товарів без націнки (272 тис. крб.) для отоварювання номенклатурних працівників]; 2) вилучення обігових коштів (233 тис. крб.) для організації Якушинецького сільгосподарства та вирощування городини (110 тис. крб.); 3) видання довгострокових позик Вукоопхарчу, закритому військовому кооперативу, хлібозаводу (разом 435 тис. крб.) при передачі майна і матеріальних цінностей в процесі реорганізації системи споживчої кооперації і відрахувань вищим організаціям [16,арк.2]. Аналіз вищенаведеного документа показує, що у 1932 р. провідна установа міста Вінниці, яка обслуговувала 4564 робітники з 42-х промислових підприємств та значну кількість інших категорій громадян, знаходилася у

стані банкрутства і не була спроможна якісно обслуговувати своїх пайовиків і, тим більше, проводити децентралізовані заготівлі та виробляти додаткові продовольчі ресурси.

Водночас, партійні функціонери не називали головних причин такого стану, а постійно наголошували на незадовільній роботі кооперації. Зокрема, секретар Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєв у виступі 4 липня 1932 р. на сторінках «Більшовицької правди» підкреслював, що «наша кооперація поки що розподіляє централізовані фонди, які вона отримує, а не приділяє достатньої уваги децентралізованим заготівлям і розгортанню допоміжних підприємств» [17]. На його думку, потрібно і можна нагодувати міське населення Вінниці у 142 їдальнях, якщо розгорнути відгодівельні пункти при них, активно зайнятися виробництвом і самозаготівлею сільгоспродукції. Визнаючи, що «кооперативна мережа має тільки одну двадцяту того, що потрібно для обслуговування пайовиків, охоплених їдальнями», партійний керівник жодного слова не промовив про реальні джерела формування фінансових та матеріальних ресурсів для поповнення такого вражаючого дефіциту і, тим більше, не вдарив на сполох щодо порятунку уже напівголодних вінничан [18].

Необхідно зазначити, що існуючі недоліки в системі забезпечення елітної частини робітничого класу і партійно–радянської бюрократії, які обслуговувалися в ЗРК, спонукали вище партійне керівництво країни прийняти невідкладні заходи щодо кардинальної зміни організаційної структури робітничого постачання. Постановою ЕН УСРР від 16 грудня передбачалось Вукоопспілці до 25 грудня передати ЗРК на підприємствах чорної металургії й інших галузях промисловості у підпорядкування заводоуправлінь, при тому разом з матеріально–технічною базою та адміністративно–господарським апаратом кооперативів [19].

Безперечно, це був черговий удар по споживчій кооперації, направлений на втрату її економічного впливу у містах і промислових центрах. З іншого боку, з прийняттям цієї постанови партійне керівництво країни ще більше поглибило розрив між містом і селом, наповнило реальним економічним змістом класову дискримінацію серед населення країни, остаточно розшарувало середовище робітників на привілейованих і звичайних, створило всі умови для безбідного існування бюрократичного апарату і тим забезпечило ефективне виконання власних рішень.

Без сумніву, внаслідок прийняття таких політичних рішень значно погіршилося харчування робітничого класу й інтелігенції непромислових регіонів, зокрема, Вінницької області. Яскравим прикладом може слугувати витяг з постанови Вінницького обкому: «Різде погіршення робітничого постачання знайшло своє відображення й у громадському харчуванні. Централізоване постачання в громадському харчуванні займає 3 %, а з окремих продуктів до мінімальних потреб: борошно 37 %, крупа 15 %, жири 5 %, риба 3 %, м'ясо – 0 %. Твердої допоміжної продовольчої бази не існує. План з децзакупівель виконаний вкрай незадовільно» [20, арк.34].

Загалом, господарсько–фінансова діяльність Вінницької облспоживспілки у 1932–1934 рр. знаходилася в загрозливому стані. В доповідній записці першого секретаря Вінницького обкому В. Чернявського на ім'я С. Косіора констатувалося, що за підсумками 1934 р. кооператори виконали план роздрібного товарообігу лише на 74 %, отримали 7,5 млн. крб. збитків й опинилися у надто важкому фінансовому стані. До причин таких негараздів керманіч області відніс невміле керівництво, погане використання місцевих ресурсів і

неналежну роботу щодо перебудови системи в світлі рішень XVII партійного з'їзду [21,арк.60]. Однак, головний більшовик області В. Чернявський не висловив жодного натяку на справжні причини збиткової діяльності, зокрема, про так звані заплановані збитки, які виникли внаслідок обслуговування особливого контингенту. Так, система громадського харчування, яка діяла у 58 райспоживспілках, отримала 457 тис. крб. втрат за рахунок обслуговування номенклатурних працівників не за собівартістю, а виключно за державними цінами [22,арк.109]. Торговельне обслуговування цього ж таки персоналу й за тим же принципом у 1934 р. коштувало кооператорам 3 млн. крб. прямих збитків [21,арк.61]. Партійний керівник області, не загострюючи питання на ліквідації цих причин, прохав В. Косіора зміцнити облспоживспілку кваліфікованими кадрами та направити у Вінницю бригаду працівників Вукоопспілки для надання практичної допомоги у фінансовому оздоровленні системи, зокрема, утворення окружних спілок [21,арк.62].

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, потрібно зазначити, що споживча кооперація Поділля у першій половині 30-х років XX ст. брала активну участь в обслуговуванні населення, але, перебуваючи під неухильним керівництвом більшовицької партії, зазнала фінансового краху. Причини економічного колапсу лежали в площині наслідків рішень вищих партійних органів щодо перманентного процесу реорганізації структури управління кооперації Поділля, покладання на неї невластивих функцій сільськогосподарського виробництва та використання коштів пайовиків для пільгового забезпечення товарами номенклатурних працівників і проведення різних партійно-радянських заходів.

Список використаних джерел

1. Подолян В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років XX століття / Василь Подолян, Валерій Рекрут. – Вінниця: ПП Балюк. – 420 с., іл.
2. Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30 рр. XX ст.: причини, технології наслідки Голодомору–геноциду (за матеріалами Поділля) / В.І. Петренко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 320 с.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. 290. – Спр.816.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р–122. – Оп.1. – Спр.171.
5. Там само. – Ф.П–136. – Оп.1. – Спр.5.
6. Там само. – Ф.П–136. – Оп.3. – Спр.61.
7. Там само. – Ф.П–136. – Оп.5. – Спр.18.
8. Там само. – Ф.П–136. – Оп.5. – Спр.1.
9. Собрание законов и распоряжений Рабоче–Крестьянского Правительства Союза советских социалестических республик, 1932. – № 80. – С. 781–787.
10. ДАВО. – Ф.П–138. – Оп.3. – Спр.7.
11. Там само. – П–136. – Оп.9. – Спр.181.
12. Там само. – Ф.П–138. – Оп.3. – Спр.7.
13. Там само. – Ф.П–136. – Оп.3. – Спр.61.
14. Там само. – Ф.Р–498. – Оп.2. – Спр.1.
15. Там само. – Ф.Р–370. – Оп.1. – Спр.9.
16. Там само. – Ф.П–136. – Оп.3. – Спр.26.
17. Більшовицька правда, 1932. – № 42.

18. Там само. – № 95.
19. Збірник законів та розпоряджень Робітничо–Селянського уряду України, 1932. – № 36–40.
20. ДАВО. – Ф.П–136. – Оп.3. – Спр.69.
21. Там само. – Ф.П–136. – Оп.9. – Спр.2.
22. Там само. – Ф.П–136. – Оп.9. – Спр.41.

Рекрут В.Ф. Участие потребительской кооперации в продовольственном обеспечении населения Подолии в начале 30–х годов XX в.

Рассматривается участие потребительской кооперации в распределении продовольственных ресурсов и анализируются проблемы в организации общественного питания населения Подолии в начале 30–х годов XX века.

Ключевые слова: Подолия, потребительская кооперация, кооперативные хозяйства, закрытые распределители, общественное питание.

Rekrut, V.F. The Participation of Consumer's Co-operatives in Food Supply of Podolia Population in the early 30–s in XX century

The participation of consumer's co-operatives in distribution of food resources are examined and the problems of organization of public catering of Podolia population in the early 30–s in XX century are analyzed.

Key words: Podolia, consumer's co-operatives, co-operative economy, closed retail establishments, public catering.